

farkı kalmayacağı göz önünde tutularak kürsü içinde yerleştirilmiş, dolayısıyla bu kısım pek kalabalık olduğundan alışılmış görünüşün dışına mecburen çıkmıştır.

Padişah tuğralarının celi boyları -bilhas- sa II. Mahmud'dan itibaren- kitâbeye bağ- lı olmaksızın taş a hakkolunmuş şekilde İstanbul'da görülmeye başlar; kitâbeler- deki gibi kabartma olan yazı kısmı varak altınla kaplanıp zemin koyu renge (siyah, ördekbaşı yeşil, koyu mavi, vişneçürüğü) boyanırdı. İstanbul'da mozaikle oluşturu- lan iki tuğra vardır: Sultan Abdülmecid'in, Ayasofya Camii'ni 1849'da Mimar Fossa- ti'ye esaslı bir şekilde tamir ettirdikten sonra Iustinianos'un mozaik resmine ba- karak kendisinin de burada bir hâtırasını görmek istemesi üzerine Fossati'nin bina- daki mozaik stokundan kullanıp yaptığı celi tuğra (nr. 596) ve Sultanahmet'teki mozaikle kaplı Alman Çeşmesi'nin kubbe dahilinde celi sülûs kitâbeyle birlikte II. Abdülhamid'in tuğrası. Tuğraya ister bir saltanat arması ister figürsüz mücerret bir resim gözüyle bakılsın, matematik öl- çülerle estetiğin birleşip en yüce merte- beye çıkarılışı hususunda son devir padi- şah tuğraları incelenmeye değer bir konu teşkil etmektedir. Osmanlı madenî para- larının bir yüzünde devrin padişahının tuğ- rası, diğerinde basıldığı yeri ve tarihi gös- teren "durube fi ..." yazısı yer aldığı için halk arasındaki söylenişle paranın bir ta- rafına yazı, diğerine tura denilmesi âdeti zamanımızda hâlâ sürmektedir.

BİBLİYOGRAFYA :

Hammer (Atâ Bey), I, 215-216; R. Ekrem Ko- çu, *Topkapı Sarayı*, İstanbul, ts., s. 47; Midhat Sertoğlu, *Osmanlı Türklerinde Tuğra*, İstanbul 1975; Suha Umur, *Osmanlı Padişah Tuğraları*, İs- tanbul 1980; Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı Bel- gelerinin Dili (Diplomatik)*, İstanbul 1994, s. 71- 79; Ali Aktan, *Osmanlı Paleografyası ve Siyasi Yazışmaları*, İstanbul 1995, s. 80-92; H. W. Lowry, *Osmanlı Döneminde Balkanların Şekillenmesi: 1350-1550* (trc. Ahmet Cema), İstanbul 2008, s. 107-138; M. Uğur Derman, *Murakka'-ı Has*, İs- tanbul 2009; a.mlf., "Padişah Tuğralarındaki Şe- kil İnkılabına Dair Bazı Gerçekler", *Hat ve Tez- hip Sanatı* (ed. Ali Rıza Özcan), Ankara 2009, s. 126-135; Ali, "Tuğra-yı Hümayûn", *TOEM*, sy. 43 (1333), s. 53-58; sy. 44 (1333), s. 109-125; İs- mail Hakkı Uzunçarşılı, "Tuğra ve Pençeler ile Fer- man ve Buyruklara Dair", *TTK Belleten*, V/17- 18 (1941), s. 101-157; Zârif Orgun, "Tuğra; Tuğ- ralarda el-Muzaffer Dâima Duası ve Şâh Unva- nı, Şehzade Tuğraları, Mehmed II'nin Tuğra, İm- za ve Mühürleri", *Türk Tarih, Arkeologya ve Et- nografya Dergisi*, sy. 5, İstanbul 1949, s. 203-220; P. Wittek, "Notes sur la tuğra ottomane", *Byzan- tion*, XVIII, Bruxelles 1948, s. 311-334; XX (1950), s. 267-293; Pakalın, I, 227; II, 700; III, 525-529; "Tuğra", *İA*, XII/2, s. 5-12; Sema Doğan, "Nişancı Mehmed Paşa Külliyesi", *DİA*, XXXIII, 160.

M. UĞUR DERMAN

TUĞRÂ-yi MEŞHEDÎ

(طغرای مشهدی)

(ö. 1078/1668'den önce)

İranlı şair ve münşî.

Meşhed'de doğdu. Asıl adı Ali İbrâhim Han'dır. Meşhed'de eğitim aldı. Şiirlerinde "Tuğrâ'nın yanı sıra bazan "Şifte" ve "Vah- şet" mahlaslarını da kullanmıştır. Haya- tına dair yeterli bilgi yoktur. Bâbürlü Hü- kümdarı Cihangir'in (1605-1627) son dö- nemlerinde Hindistan'a gittiği ve Hayda- râbâd Dekken'e yerleştiği bilinmektedir. Ardından burada Şah Cihan'ın (1628-1658) sarayına girdi ve Şehzade Murad Bahş'ın yakın dostu olarak münşilik yaptı. 1057 (1647) yılında onunla birlikte Belh sefe- rine katıldı. Bu sırada Belh ve Bedahşan fetihlerini anlattığı *Mir'âtü'l-fütûh* adlı eserini kaleme aldı. Hayatının sonlarında Keşmir bölgesi divanının sahibi Kâdîzâde Mirza Ebü'l-Kâsım'ın davetiyle Keşmir'e gitti ve burada münzevi bir hayat yaşadı. 1078'de (1668) yazılan *Mir'âtü'l-âlem* adlı eserde Tuğrâ'nın vefatından söz edil- diğine göre bu tarihten biraz önce ölmüş olmalıdır. Muhammed Kudretullah Gûpâ- mevî'nin *Netâ'icü'l-efkâr* adlı eserinde XI. (XVII.) yüzyılın sonlarında öldüğü kay- dedilir (Râsîdî, II, 742, 743). Mezarı Keş- mir'de Kelîm-i Kâşânî'nin türbesi yanın- dadır.

Tuğrâ-yi Meşhedî Farsça şair ve inşâ ala- nında tanınmış olup Muhammed Cân Kud- sî, Kelîm-i Kâşânî, Sâib-i Tebrîzî, M. Tâhir Ganî-yi Keşmirî, Muhammed Kulî Selîm-i Tahrânî gibi çağdaşı bir kısım şair ve yö- neticileri hoş olmayan bir üslûpla hicvet- miştir. Nesirde kendine özgü bir üslûp ge- liştirmiş, risâleleri XX. yüzyıla kadar Hint yarımadasında medreselerde okutulmuş- tur. Tuğrâ-yi Meşhedî'nin divanı yanında şiirleri birçok risâlesinde yer almaktadır. British Museum'da otuz bir, Karaçi Pakis- tan Millî Müzesi'nde yirmi dokuz risâlesi ve diğer bazı kütüphanelerde muhtelif ri- sâleleri mevcuttur. British Museum'da- ki (Rieu, II, 742-744) risâleleri şunlardır: *Cûş-i Bülbül* (Mi'yârü'l-idrâk), *Firdev- siyye* (Keşmir'in güzelliklerine dairdir), *Tahkikât*, *Mecma'u'l-garâ'ib*, *Mürtefî'ât* (Cihangir dönemiyle ilgilidir), *Mir'âtü'l- fütûh*, *İlhâmiyye*, *Tezkiretü'l-etkîyâ* (Çağdaşı Keşmirli on iki tanınmış şahsi- yet hakkındadır), *Tecelliyât* (Keşmir'in vasfıyla ilgilidir), *Kenzü'l-me'ânî* (Şah b. Şücâ'ın methine dairdir), *Tâcü'l-medâ'ih*

(Şehzade Murad Bahş'ın methine dairdir), *Müşâbehât-ı Rebî'î*, *Hamse-i Nakışa*, *Mir'âtü'l-uyûb*, *Molla Sâtî*, *'Anbernâ- me* (*İbretnâme*), *Ruķâ'ât* (kısa edebî mek- tuplardır), *Kelimetü'l-Hak*, *Envârü'l-me- şârik*, *Hûd Kâste*, *Âşûbnâme*, *Ta'dâ- dü'n-nevâdir*, *Cülüsiyye* (Sultan Evreng- zîb'in taç giymesiyle ilgilidir), *Perihâne*, *Żiyâfet-i Ma'nevî*, *Girye-i Kalem*, *Mi- râcü'l-feşâhat*, *Çeşme-i Feyz*, *Semere-i Tıbbî*, *Vecdiyye-i Cân*, *Nümüne-i İnşâ* (Evrengzîb'in methine dairdir). Diğer kü- tüphanelerde bunlardan başka *Vecdiyye*, *Tesvilât* ve *İltimâsnâme* gibi bazı risâle- leri görülmektedir. Risâlelerin on yedisi *Re- sâ'il-i Tuğrâ* adıyla Kanpûr (1871, 1903) ve Leknev'de (1885) basılmıştır. Külliyyatı için- de yer alan divanındaki şiirler 10.000 be- yit kadardır. Gazeller, kasideler ve mesne- viler yanında terciibend, terkibibend ve tahmisleri, beyit ve kıtaları mevcuttur.

BİBLİYOGRAFYA :

M. Tâhir Nasrâbâdî, *Tezkire-i Nasrâbâdî* (nşr. Va- hîd Destgirdî), Tahrân 1361 hş., s. 339-340; Rieu, *Catalogue of the Persian Manuscripts*, II, 742- 744; E. D. Ross – E. G. Browne, *Catalogue of Two Collections of Persian and Arabic Manuscripts*, London 1902, s. 105, 112; Ahmed Gülçîn-i Meânî, *Tezkire-i Peymâne*, Meşhed 1359 hş., s. 277- 289; Safâ, *Edebiyyât*, V/3, s. 1770-1774; Seyyid Hüsameddin Râsîdî, *Tezkire-i Şu'arâ-yı Keşmir*, Lahor 1982, II, 730-769; Bürüzger, "Tuğrâ-yi Meş- hedî", *Dânişnâme-i Edeb-i Fârsî* (nşr. Hasan Enû- şe), Tahrân 1380 hş., IV, 1645-1647; Muhammed Riyâz, "Mollâ Tuğrâ-yi Meşhedî ve Risâle-i Te- celliyât vey der İnşâ", *Hüner u Merdüm*, XIII/ 151, Tahrân 1354 hş., s. 7-13; Munibur Rahman, "Tuğhrâ, Mullâ", *EP* (İng.), X, 598-599.

RIZA KURTULUŞ

TUĞRAÎ

(الطغرائي)

Ebü İsmâîl Müeyyidü'd-dîn

el-Hüseyn b. Ali

b. Muhammed b. Abdî's-Samed

el-İsfahânî el-Münşî el-Vezîr

(ö. 515/1121)

Lâmiyyetü'l-ʿAcem

adlı eseriyle tanınan Arap şairi,
kâtip ve kimya âlimi.

453 (1061) yılında İsfahan'da doğdu. Mesleğinden dolayı, resmî yazışmalarda besmelenin üzerine yazılan ve hüküm- da- rın adıyla lakap ve sıfatlarını içeren tuğra- ya (turre) nisbetle Tuğrâî diye ün yaptı. So- yu, Basralı Ebû'l-Esved ed-Düelî'ye bağlan- maya ve Araplık kimliğine vurgu yapılmaya çalışılsa da (Rezzûk Ferec Rezzûk, XIV/4 [1985], s. 169) bunu ihtiyatla karşılamak gerekir. Çünkü Tuğrâî'nin şiirlerinde doğ-

TUĞRÂÎ

duğu yer olan İsfahan'a bağlılığı vurgulandığı gibi bazı kaynaklarda onun Fars kökenli bir aileden geldiği kaydedilir. Tuğrâî küçük yaşlarda dil ve edebiyat öğrenimi görmeye başladı. Bunun yanı sıra başta kimya olmak üzere felsefe, tabiat ve din ilimlerinde kendini yetiştirdi. Şiirde çok beğendiği Mütenebbî ile Şerîf er-Radî'den etkilendi. Önce Selçuklu Veziri Muînülmülk Muhammed b. Fazlullah'ın hizmetine girdi ve ondan yakın ilgi gördü. Vezir sayesinde vezirin kayınpederi Nizâmülmülk'le tanışarak Alparslan'ın oğlu Melikşah zamanında (1072-1092) Selçuklular'a hizmet etti. Melikşah'ın oğlu Muhammed Tapar'ın (1105-1118) "münşî, mütevellî dîvânî't-tuğrâ, sâhibü dîvânî'l-inşâ" unvanlarıyla başkâtipliğine kadar yükseldi. Bu unvan Selçuklu Devleti'nin sivil idaresinde vezirden sonra gelen kişiyi ifade ediyordu. Çok hırslı şahsiyetiyle nihaî hedefi vezirlik olan Tuğrâî, Sultan Muhammed Tapar döneminde rakiplerinin tertibiyle birkaç defa görevinden alındı; çok geçmeden Bağdat'taki görevinden azledilince İsfahan'da uzlete çekilerek kimya ilmiyle uğraşmaya başladı. Nihayet 509 (1115) yılında İsfahan'da kendisine yeniden tuğra görevi verildi. 511'de (1118) Muhammed Tapar ölünce yerine geçen oğlu Sultan Mugisüddin Mahmud onu Divân-ı Tuğrâ ve Divân-ı İnşâ'ya tayin ettiyse de 505 (1111) yılında görevinden ilk azli esnasında kaleme aldığı *Lâmiyye*'sinde hakkında küçümseyici ifade ve târizlere yer verdiği için amansız düşmanı olan Divân-ı İstifâ sahibi Vezir Nizâmeddin es-Sümeirimî'nin entrikasıyla görevinden uzaklaştırıldı.

Tuğrâî bunun üzerine Muhammed Tapar'ın diğer oğlu Gıyâseddin Mesud'un hâkim olduğu Musul'a gitti, onun yanında bir yıldan fazla vezirlik görevi yaptı; bu sırada Sultan Mahmud aleyhine halkı kıskırtmaya çalıştı. Sultan Muhammed Tapar, Musul'da öldüğünde İsfahan'da bulunan Vezir Sümeirimî sultanın diğer oğlu Mugisüddin Mahmud'un Selçuklu Devleti'nin yeni hükümdarı olduğunu bildirdi. İki yıl sonra da Musul'da bulunan Gıyâseddin Mesud kardeşi Mahmud'a baş kaldırıp hükümdarlığını ilân etti. Bu durum iki kardeş arasında Hemedan yakınlarında savaş çıkmasına yol açtı ve Gıyâseddin Mesud mağlup oldu. Mugisüddin Mahmud kardeşini affettiyse de onu kendisine karşı kıskırtan Tuğrâî'nin öldürülmesini emretti. Emir yerine getirileceği sırada Tuğrâî'nin, kalbinde sevgiden başka bir şey taşımadığına ilişkin bir şiir söylemesi üzeri-

ne hükümdar onun serbest bırakılmasına izin verdi (şiir için bk. Yâkût, X, 59). Ancak Tuğrâî'yi öteden beri kendisi için büyük rakip gören Vezir Nizâmeddin es-Sümeirimî, bir müddet sonra onu muhtemelen kimya / simya ve felsefeyle uğraşması, sultanları ulûhiyyete yakışır sıfatlarla övmesi veya Şîî olması sebebiyle zındıklıkla suçladı. Bu arada birçok yalancı şahit buldu ve Rebîülevvel 515'te (Mayıs-Haziran 1121) tarihçilerin ittifakla belirttiğine göre Tuğrâî'yi haksız yere idam ettirdi. Fakat Tuğrâî'nin intikamının alınması uzun sürmedi. Rivayete göre Sümeirimî ertesi yıl Bağdat Nizâmiye Medresesi yanında Tuğrâî'nin eski kölelerinden birinin suikastı neticesinde öldürüldü.

Tuğrâî, kimya alanında ortaya koyduğu çok sayıdaki kitap ve risâlesinden dolayı üstat unvanıyla ün yapmıştır. Eserleri arasında en öne çıkanı İbn Sinâ'nın kimya ile ilgili görüşlerine cevap niteliği taşıyan *Hakâ'ıku'l-istişhâd*'dir. İbn Sinâ bir risâlesinde her mineralin kendine has özellikleriyle ayrı bir türe ait bulunduğunu, dolayısıyla bir mineralin cismen başka bir minerale dönüşümünün mümkün olmadığını ifade etmişti; Tuğrâî bu eserinde İbn Sinâ'nın klasik kimyayı (simya) reddetmesine cevap verir. Kendisi de her mineralin kendine özgü farklılığını kabul etmekle birlikte simyagerin bir minerali diğer bir minerale dönüştürebilecek ilâhî bir karışım için madde hazırlayabileceğini savunur. Kaynaklar Tuğrâî'nin el yazısının güzelliği yanında üslûbunun mükemmelliğini övseler de resmî yazışmalarından günümüze herhangi bir örnek ulaşmamıştır.

Eserleri. 1. Divân. Tuğrâî'nin geride bıraktığı divanın biri kendisi tarafından tertip edilen ve kafiyelerine göre alfabetik düzenlenen, diğeri bir torununun konularına göre düzenlediği olmak üzere iki versiyonu bulunmaktadır. Kendi tertibi olan divanı ilk defa İstanbul'da (1300) bazı gazel-i gılmân parçaları çıkarılarak basılmış, ilmî neşri ise Ali Cevâd et-Tâhir ve Yahyâ el-Cebûrî tarafından gerçekleştirilmiştir (Bağdat 1396/1976; Küveyt 1403/1983). Divanda Sultan Mesud, Sultan Muhammed Tapar, Nizâmülmülk, Melikşah'ın diğer bir veziri Muînülmülk ve daha başka kişiler için söylenmiş methiyelerle genç yaşta kaybettiği eşine mersiyeler, şekvâ, fahr, hikemiyat, tasvir ve gazel temalarında şiirler yer alır. **2. Lâmiyyetü'l-'Acem.** Divân-ı Tuğrâ ve Divân-ı İnşâ'daki görevinden ilk azlini takiben yazdığı, *Lâmiyye* ve *Bâ'iy*-ye adıyla tanınan iki kasideden meşhur ola-

nıdır. İçerdiği hikmet dolu beyitlere rağmen şöhretini büyük ölçüde Câhiliye dönemi şairlerinden Şenferâ'nın *Lâmiyyetü'l-'Arab* adlı kasidesiyle olan isim benzerliğine borçludur. Kasidede adının çağrıştırdığının aksine Araplar'a karşı Acem taassubuna ilişkin beyitler bulunmamaktadır. Ayrıca esere bu isim şair tarafından verilmemiştir. *Lâmiyyetü'l-'Acem* adı şairin kendi erdemlerinden, zamandan ve zamane insanların vefasızlığından söz etmesi, içerdiği zengin mesel ve hikemiyat sebebiyle *Lâmiyyetü'l-'Arab*'a benzediği için ilk defa Yâkût el-Hamevî (ö. 626/1229) tarafından kullanılmış, daha sonra Safedî ünlü şerhinde bunu devam ettirmiştir. Bağdat'taki görevinden azledilmesinden sonra İsfahan'a göç etmesi sebebiyle Bağdat'taki Arap rakiplerine bir gönderme şeklinde şairi sevenlerce kasideye bu ad verilmiş olması da mümkün görünmektedir. *Lâmiyyetü'l-'Acem* ilk defa Jacobus Golius tarafından Latince çevirisiyle birlikte yayımlanmıştır (Leiden 1629). Latince bir versiyonu ile beraber Edward Pococke'un yaptığı baskısı (Oxford 1661) muhtemelen Batı'da Arap şiirine ilişkin ün yapan ilk baş eser niteliğindedir. Johann Jacob Reishe eseri Almanca'ya tercüme etmiştir (Dresden 1756). J. D. Carlyle'in neşrettiği *Specimens of Arabic Poetry* adlı kitapta (Oxford 1796) şiirin İngilizce bir çevirisi yer almaktadır. *Lâmiyyetü'l-'Acem* İsmail Hatip Erzen tarafından yayımlanmış (Ankara 1945), Nurettin Ceviz ve M. Sadi Çöğenli eseri Türkçe'ye çevirecek Arapça metniyle birlikte *Lâmiyyetu'l-'Arab, Unvânü'l-Hikem, Lâmiyyetu'l-'Acem ve Tercümeleri* adlı eser içinde neşretmiştir (Erzurum 2000). *Lâmiyye* üzerine pek çok şerh yazılmış olup en eskisi Ebû'l-Bekâ el-Ukberî'nin (ö. 616/1219) şerhi (nşr. Muhammad Ubeyd Abdülvâhid Gurmân, Beyrut 1404/1984), en ünlüsü Safedî'nin Kahire, İskenderiye ve Beyrut'ta defalarca basılan *el-Gayşü'l-müseccem fî şerhi Lâmiyyeti'l-'Acem* adlı şerhidir. Bu şerh üzerine ihtisar, hâşiye ve reddiye mahiyetinde çeşitli eserler kaleme alınmıştır. Bunun dışında Lebîb Efendi'nin Türkçe şerhi (İstanbul 1271), Bahrak (Kahire 1283, 1309), Yûsuf el-Mâlikî (Bulak 1288, 1303, 1321), Muhammed el-Minyâvî (Kahire 1324/1906), Muhammed el-Mekkî (Fas 1346) ve Yûsuf Şelfûn şerhleri basılmıştır. *Lâmiyyetü'l-'Acem*'e nazîre (muâraza), taştîr ve tahmîs şeklinde birçok kaside yazılmış, Seyyid el-Mersafî (Bulak 1312), Muhammed el-Cenbihî (Bulak 1318) ve

Mahmûd Kâmil'in (Kahire 1344) tahmîs-leri yayımlanmıştır.

Tuğrâî'nin çoğu yazma halinde olan klasik kimya ile felsefe ve tabiata dair eserleri de şunlardır: *Divânü'l-makâtî' fi's-şan'atı'l-hikemiyye fi'l-kimiyâ* (Hermes, Heraklios, Rûsimus, Mariyye, Hâlid b. Yezîd b. Muâviye, Câbir b. Hayyân, Zünnûn el-Mısırî, İbn Vahşiyye gibi şahıslardan intikal eden kadîm kimya kültürünün oluşturan bilgilerin 100 kaside ve kıtaya yakın şiir parçaları halinde naklin-den ibarettir; eser hakkında Rezzûk Ferec Rezzûk bir makale yayımlamıştır [bk. bibl.]); *Hakâ'ıku'l-istişhâd* (nşr. Rezzûk Ferec Rezzûk, Bağdat 1981; Amman 1982); *Zâtü'l-fevâ'id fi'l-kimiyâ* (nşr. Rezzûk Ferec Rezzûk, *Mevrid*, III/3 [Bağdat 1974], s. 195-206); *Mefâtîhu'r-rahme ve meşâbihu'l-hikme* (kimyacıları en çok etkilediği eserdir); *Câmi'u'l-esrâr ve terâkîbü'l-en-vâr; Şırrü(Esrârü)'l-hikme fi şerhi Kitâbi'r-Rahme* (li-Câbir b. Hayyân); *el-Esrâr fi şıhhati şınâ'atı'l-kimiyâ*; *el-Cevherü'n-nağir fi şınâ'atı'l-iksir; er-Risâletü'l-Hâtime; Vaşiyyetü't-Tuğrâ'i min Tedâbiri Câbir; Risâle fi't-tabî'a; el-İrşâd ile'l-evlâd* (eserlerin yazma nüshaları için bk. Brockelmann, I, 288). M. Emîn Mahmûd *et-Tuğrâ'i: Hayâtühü ve şî'ruhü* adıyla bir doktora tezi hazırlamıştır (1408, Câmîatü'l-İlmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye [Riyad]).

BİBLİYOGRAFYA :

Tuğrâî, *Divân* (nşr. Ali Cevâd et-Tâhir – Yahyâ el-Cübûrî), Küveyt 1403/1983, neşredenlerin girişi, s. 9-26; *Lâmiyyetu'l-Arab, Ünvanu'l-hikem, Lâmiyyetu'l-Acem ve Tercümeleri* (trc. ve nşr. Nurettin Ceviz – M. Sadi Çöğenli), Erzurum 2000, s. 59-84; Râvendî, *Râhatü's-şudûr*, s. 225, 239-241; Yâkût, *Mu'cemü'l-üdeba'*, X, 56-79; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, 395-396; İbn Halikân, *Vefeyât*, II, 185-189; Necmeddin Ebû'r-Recâ Kummî, *Târîhu'l-vüzerâ'* (nşr. M. Taki Dânişpejûh), Tahrân 1363 hş., s. 226-229; C. Brockelmann, *GAL*, I, 288; Ali Cevâd et-Tâhir, *Lâmiyyetü't-Tuğrâ'i*, Bağdad 1962; a.mlf., *et-Tuğrâî hayâtühü şî'ruhü Lâmiyyetühü*, Bağdad 1963; a.mlf., *eş-Şî'rü'l-'Arabi fi'l-'Irâk ve bilâdi'l-'Acem fi'l-'aşri's-Selcûki*, Beyrut 1985, s. 101-130; Şevkî Dayf, *Târîhu'l-edeb*, V, 582-585; Abdülkerîm M. Es'ad, "et-Tuğrâî: Hayâtühü aşârühü şî'ruhü Lâmiyyetühü", *Makâlâtün müntehebe fi 'ulûmü'l-luga*, Riyad 1415/1994, s. 512-561; Abdullah Muhammed el-Habeşi, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâsî*, Ebûzabi 1425/2004, III, 1504-1510; Ahmed Ateş, "İbn Sina ve el-Kimya", *ACİFD*, I/4 (1952), s. 47-62; Muzaffer Bahtiyâr, "Zindegânî Üstâd Mü'eyyidüddin Tuğrâî İsfahânî", *Mecelle-i Dânişkede-i Edebiyyât*, XII/3-4, Tahrân 1344/1965, s. 373-452; Rezzûk Ferec Rezzûk, "el-Mekâtîf-Divânü şî'rî ta'limî fi'l-Kimiyâ" li-Mü'eyyidü'd-dîn Ebî İsmâ'îl el-Hüseyn b. 'Alî ed-Dü'elî el-ma'rûf bi't-Tuğrâî", *el-Mevrid*, XIV/4, Bağdad 1985, s. 169-172; Ahmed el-İrâki, "el-Mu'ârazâtü'l-Mağribiyye li-Lâmiyyeti't-Tuğrâî: Mu'ârazâtü Ebî Hafş

el-Fâsî", *Âfâku's-sekâfe ve'l-türâs*, IV/16, Dübey 1417/1997, s. 92-98; Abdullah Ali es-Süveyî, "Muhtaşaru Şerhi Lâmiyyeti'l-'Acem li'l-Mekkî b. Muhammed", *Mecelletü Külliyyeti'd-da'veti'l-İslâmiyye*, XXII, Trablus 1373/2005, s. 202-207; F. C. de Blois, "al-Tuğhrâî", *EI* (İng.), X, 599-600; Mahmûd Sâlim Muhammed, "et-Tuğhrâî", *el-Mevsû'atü'l-'Arabiyye*, Dimaşk 2005, XII, 568-569; a.mlf., "Lâmiyyetü'l-'Acem", a.e., XVI, 827-828.

RAHMİ ER

TUĞRUL I

Rüknü'd-dünyâ ve'd-dîn
Ebû Tâlib Tuğrul b. Muhammed Tapar
(ö. 529/1134)

Irak Selçuklu hükümdarı (1132-1134).

Muharrem 503'te (Ağustos 1109) doğdu. Sultan Muhammed Tapar'ın oğludur. Babası 504 (1110-11) yılında emirlerden Anuş Tegin Şirgîr'i atabeg tayin ederek Cîbâl (İrâk-ı Acem) bölgesinin önemli bir kısmını ona iktâ etmişti; iktâları arasında Gence merkez olmak üzere civar bölgeler de yer almaktaydı (*İA*, XII/2, s. 15). Muhammed Tapar vefat edince yerine büyük oğlu Mahmud sultan ilân edildi. Sultan Mahmud, Emîr Gündoğdu'yu kardeşi Tuğrul'a atabeg tayin edip onu kendisine getirmesini istedi. Fakat Gündoğdu, Tuğrul'u ağabeyine karşı isyana teşvik etti. Bunun üzerine Sultan Mahmud, Enûşîrvân b. Hâlid ile kardeşine hil'atler, armağanlar ve 30.000 altın göndererek huzura çağırdı ve dirliği-ni arttıracaklarını vaad etti. Tuğrul gelmeyince sultan bir baskınla kardeşini yakalamak istediye de zamanında haber alan Tuğrul atabegiyile Gence'ye gidip yakalanmaktan kurtulduğu gibi Arrân'ı da hâkimiyeti altına aldı.

Melikşah ve Muhammed Tapar devrinde saldırıya cesaret edemeyen Gürcüler, Mahmud zamanında durumu uygun görüp komşu İslâm topraklarına birbiri arkasından yağma akınları düzenlemeye başladılar. Bunun üzerine Melik Tuğrul Gürcistan seferine çıktı. Kumandanlar arasında Necmeddin İlgazi, Dübey b. Sadaka ve Atabeg Gündoğdu'nun da bulunduğu Selçuklu ordusu Tiflis yakınlarında yapılan savaşta Gürcüler'e karşı başarı sağlayamadı (514/1120 veya 515/1121). Atabeg Gündoğdu'nun ölümünden sonra Merâğa hâkimi Aksungur el-Ahmedîlî onun yerini alıp Tuğrul'u ağabeyine karşı kıskırttı; Tuğrul'un eski atabegi Şirgîr de onlara katıldı. Fakat Emîr Cüyüş Bey Ay-aba'nın kalabalık bir askerle Azerbaycan'a gelmekte

olduğunu duyunca Sultan Mahmud'a itaat arzettiler. Abbâsî Halifesi Müsterşid-Billâh'ın düşmanca tavır takındığı Dübey b. Sadaka, Arrân'a giderek Tuğrul'u Irak'ın kolayca fethedileceğine kandırmıştı. Fakat Irak'a ulaştıklarında karşılarında büyük bir ordu buldular. Bunun üzerine Dübey ile Tuğrul, Merv'deki büyük sultan Sencer'in yanına gittiler. Dübey'si Sultan Mahmud'un maiyetine verip ona iyi davranmasını söyleyen Sencer ağabeyine sorun çıkarmaması için Melik Tuğrul'u yanında alıkoydu (522/1128).

Sultan Mahmud'un vefatı üzerine yerine oğlu Dâvud geçirildi. Sultan Sencer yeğeni Tuğrul ile birlikte 526 (1132) yılında Rey'e geldi. Bu sırada Muhammed Tapar'ın oğullarından Mesud, Selçuk ve Halife Müsterşid-Billâh'ın Sultan Sencer'e karşı savaşmak amacıyla ant içtikleri haber alındı. Tuğrul'un da katıldığı Dinever'de cereyan eden savaş Sultan Sencer'in zaferiyle sonuçlandı (8 Receb 526 / 25 Mayıs 1132). Sultan Sencer zaferin ardından Mesud'u huzuruna getirtti ve onu Arrân meliki olarak Gence'ye gönderdi. Tuğrul'u da Hemedan'da Irak Selçuklular'ı tahtına oturttu; Ebû'l-Kâsım Dergezî'nî yeni hükümdarın vezirliğine tayin etti (Şâban 526 / Haziran 1132) ve Horasan'a döndü.

Sultan Sencer Merv'e ulaşmadan Dâvud, amcası Tuğrul'un sultanlığını kabul etmeyerek Arrân ve Azerbaycan askeriyile Hemedan üzerine yürüdü. Hemedan yakınlarında yapılan savaşta Dâvud yenildi ve atabegi Aksungur el-Ahmedîlî ile birlikte Bağdat'a kaçtı. Halife Irak'ı kendi idaresine almak istediğinden onları iyi karşıladı. Dört beş ay sonra Gence'de bulunan Melik Mesud da Bağdat'a geldi. Bağdat'ta Dâvud ile Mesud adına hutbe okundu ve sultanlığın Tuğrul'un elinden alınması için anlaşmaya varıldı. Mesud ve Dâvud, Azerbaycan'a gidip mücadeleye oradan başlayacaklardı, halife de onlara asker verecekti. Mesud, Tuğrul'a bağlı emirleri Erdebil'de kuşattı; burada olanlardan çoğunu öldürdü; geri kalanlar bozgun halinde kaçtılar. Ardından Mesud Hemedan'a yürüdü. İki kardeş Hemedan önünde karşılaştı ve savaş Mesud'un zaferiyle sonuçlandı. Bozguna uğrayan Sultan Tuğrul Rey'e çekildi; Mesud Hemedan'da yerleşti (527/1133).

Sultan Tuğrul Rey'den Kum'a, oradan İsfahan'a gitti; İsfahan'da kalıp kendini savunmayı düşündüyse de halkına güvenemediğinden Fars'a yöneldi. Ancak yanındaki askerlerin kardeşinin tarafına geç-